

Януш Х. М.,
аспірант

Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

СЕМАНТИЧНА РЕКОНСТРУКЦІЯ ЛЕКСЕМИ «HEIMWEH». ІСТОРІЯ ВИНИКНЕННЯ «ШВЕЙЦАРСЬКОГО ФЕНОМЕНУ»

Анотація. У запропонованій статті здійснена спроба дослідження джерел походження поняття «Heimweh» (туга за батьківщиною), його розуміння та інтерпретації в різні історичні часи, не тільки в німецькомовній картині світу, але й точки зору його сприйняття носіями швейцарського варіанту німецької мови. Розглянуто історію виникнення зазначеного поняття як фахового медичного терміну, його поступову трансформацію і перенесення на мистецько-літературну ниву.

Ключові слова: діахронічне дослідження, етимологія, ностальгія, поняття, семантика.

Heimweh ist Versammlung mitten in der unverständlichen Fremde, es ist ein Massenüberfall der Fremde auf den Eingewanderten.

Carl Ludwig Schleich

Постановка проблеми. Зміна парадигматичних домінант, повернення до «людського начала» неухильно призвело до модифікації не тільки засобів і методів роботи, кардинально протилежним став сам ракурс досліджень. Міждисциплінарність стала не просто популярною, а фактично домінантою наукового знання в теперішньому світі. Проте це не просто мода, а історична закономірність, яка із плином часу стає все більш помітною і потрібною. Прикладом цього можуть слугувати лінгвістичні дослідження, що стосуються діахронічного аспекту виникнення і становлення понять, їх перехід з однієї галузі знань в іншу, переформатування вже здобутих знань та зміна акцентів. Але для того, щоб це показати, необхідні ґрунтовні дослідження в зазначеному напрямі.

Важливим фактором, який робить людину власне людиною, є її емоційність. Існування людини без емоцій просто неможливе. Якщо спробувати «відключити» емоційну і емотивну складові або хоча б спробувати їх відмежувати від людини, то вже існування останньої стане сумнівним. Серед всього розмаїття емоцій, які допомагають нам бути собою, є одна, яка не просто підтримує нас, а робить із купки людей націю. Це любов до батьківщини. У сучасному світі, який переповнений міграційними процесами, актуальними стають питання не просто дому, батьківщини чи її вибору, а туги за нею. Для позначення цього стану в німецькій мові існує лексема Heimweh. Враховуючи актуальність зазначеної теми, метою нашої роботи є дослідження історичного процесу становлення поняття «Heimweh» у німецько- і «швейцарськомовній» картинах світу.

Поняття «Heimweh» досліджували С. Бунке («Heimweh: Studien zur Kultur und Literaturgeschichte einer

tödlichen Krankheit»), Е. Р. Маурер («Heimweh: Geschmack der Heimat») та інші.

Виклад основного матеріалу. Що стосується дефініції слова Heimweh, то словник Duden подає наступне визначення: «*Große Sehnsucht nach der fernen Heimat oder einem dort wohnenden geliebten Menschen, bei dem man sich geborgen fühlte*» [4]. Як бачимо, ця дефініція підкреслює емоційність досліджуваного поняття, але тут не сказано ні слова про можливість його розгляду в суто науковому значенні, яке вживається на позначення певної хвороби, як це було раніше, коли це слово власне і виникло. Цікавим є той факт, що довгий час воно не входило до тезаурусу літературної мови, а залишалось у тіні діалектизмів. Так, перша писемна згадка датована 1569 роком. У своєму звіті, який відомий швейцарський воєначальник написав і надіслав у місто Люцерн, будучи на воєнному завданні у Франції, де командував загонами швейцарських найманців, були такі слова: «*Sunst stat es von Gotz gnaden zimlich wol vm vns alle, wie ich vor ouch, m. H., gschriben han: zimlich fil kranz; es ist Houtpmann Thammans fortferrieh, der Sonnenberg gestorben von heinwe, sunst weiss ich sidt mim lesten schreiben nieman, aber es ist von eim knecht verwundt gsin Lydwig Pfyffer*» [6, с. 90]. Ще одну писемну згадку досліджуваної лексеми, яка відноситься до 1651 року, знаходимо в 15 томі Швейцарського ідіотикону (Schweizerisches Idiotikon): «*[Anrede] die auch ußert Vatterland sind, als die sind Soldaten und Handtwercksgesellen... kömm etwann das Heimwee so starck an, daß si daran sterbind, da sonst man noch von keinem Predicanten gehört, daß ihm dz Heimwee sölcher Gstallt ankommen, daß er dran gestorben seige*» [12]. Проте ці факти не були чисельними через діалектичний характер лексеми.

Швейцарський лікар Йоганнес Гофер «відкрив» нову, на його думку, «хворобу». Саме вона стала основою для написання його дисертаційної праці під назвою «*Dissertatio medica de Nostalgia oder Heimweh*», яку він оприлюднив у 1688 році (за іншими даними робота була написана в 1678 році [5, с. 5]). Для номінації цієї недуги він «сконструював» слово *nostalgia*, використавши грецькі основи *νόστος* (*nostos* – нім. Rückkehr (in die Heimat)) і *ἄλγος* (*algos* – нім. Schmerz), яким з дещо видозміненим значенням активно послуговуються і до сьогоднішнього дня. Його першочергова дефініція була фактично синонімом до слова Heimweh, про що свідчить дисертація автора і її заголовок. Пізніше (у 1710 році) він спробував знайти нову лексему на позначення уже відкритої ним же хвороби. Зі слів *pothos* «Sehnsucht», *patris idos* «Waterland» і *algos* «Schmerz» автор сконструював *Pothopatridalgia*. Проте ця лексема не набула широкого вжитку і не закріпилась ні в подальших наукових дослідженнях у цій галузі, ні тим паче в розмовній мові.

Що стосується феномену як такого, то дослідники розходяться в гіпотезах. Деякі науковці стверджують, що без конкретної номінації явища як такого існувати не може, тобто навіть якщо натяки є, то це зовсім не означає, що мова йде саме про досліджуване поняття чи факт. Проте ми дотримуємось іншої думки. Ми вважаємо, що для експлікації наявності однієї ключової лексеми не є обов'язковою умовою. Адже існує багато так званих невербалізованих концептів чи феноменів, які в системі мови не мають стандартних і до того ж регулярних засобів мовної об'єктивації.

Ми схилиємося до думки, що першою писемною згадкою слова *Heimweh* стала не докторська робота зазначеного автора, а поема Гомера «Одіссея», в якій дуже гостро і детально описаний цей стан, але він не підсумований єдиною дефініцією.

*«Denn nichts ist doch süßer als unsere Heimat und Eltern,
Wenn man auch in der Fern ein Haus voll köstlicher Güter,
Unter fremden Leuten, getrennt
von den Seinen, bewohnt!»* [7].

Такі згадки можна знайти не тільки в Гомера, але й у Цицерона, коли він перебував далеко від Риму, у «Божественній комедії» Данте. Але це не конкретна назва. Ностальгія постає у вигляді суму, переживань, спогадів, цілого ансамблю почуттів, які передаються метафорично, які є реальними, а не фіктивними, які існують без конкретної мовної номінації і для висловлення яких ця сама дефініція є неважливою.

PURGATORIO: VIII CANTO

*Era già l'ora che volge il disio
ai navicanti e 'ntenerisce il core
lo di c'han detto ai dolci amici addio... [2].*

*DER LÄUTERUNGSBERG: VIII Gesang
Schon war die Stunde, welche das Verlangen
der Schiffer wendet und ihr Herz erweicht,
am Tag, dass sie von Freunden weggegangen...
(Übersetzt von Wilhelm G. Hertz.*

München)

Чистилище: Пісня VIII

*Була година, що наводить тугу
На моряків, м'якшить-бо серце їм
За вигуком «бувай!» смутному другу... [1].*

Як бачимо, існування феномену не залежить від уніфікованої однослівної номінації. Проте Й. Гофер і 1688 рік стали початком ери ґрунтовних, саме наукових досліджень «туги за батьківщиною». На цьому ґрунті виникає хвиля наукових пошуків і численних спроб лікарів дослідити і описати зазначену хворобу, симптомами якої, на думку вченого, були сповільнений кровообіг, уповільнене серцебиття, незначне розширення і можлива закупорка кровоносних судин, підвищення температури тіла, зниження життєдіяльності організму, що може призвести до летальних випадків:

«...Nervensaft wird durch den beständigen Tiefsinn der Seele erschöpft, daher werden die natürlichen und Muskelbewegungen matt, der Umlauf des Bluts wird langsam, es wird dick, zu Stockungen geneigt, und erzeugt, durch die langsame Bewegung des Herzens, und schwache Ausdehnung der Gefäße, Beängstigung: auch erweckt es schleichende Fieber, und Verstopfungen der Glandeln [Drüsen]. Endlich, nach erschöpften Lebensgeistern, und der Schwächung aller Verrichtungen, beschleunigt diese Sehnsucht den Tod» [13, с. 141].

Проте (за твердженням дослідника) ця хвороба не є невиліковною. Якщо хворий має можливість повернутись додому, то він обов'язково видужає, оздоровлення організму може відбутись по дорозі додому, зразу після приїзду або після декількох днів перебування на батьківщині. Навіть надія на повернення могла значно покращити стан недужого. Якщо ж повернення до звичного середовища існування за якихось причин було неможливим, то спостерігались випадки втрати або потьмарення здорового глузду чи навіть божевілля. *«Dahergegen die Mehrsten, die diese Reise nicht antreten konnten, nach immer mehr erschöpften Kräften, endlich gestorben, oder in Wahnwitz, selbst in Tollheit verfallen sind»* [13, с. 142]. Проте без «належного лікування» пацієнти могли також померти.

У 1710 році вийшла не менш важлива праця Теодора Цвінгера «Fasciculus Dissertationum Medicarum Selectiorum», який у своїх дослідженнях пішов іще далі, висунувши гіпотезу про те, що будь-яке нагадування про рідний край, батьківщину могло бути поштовхом до виникнення і швидкого прогресування цієї хвороби. Яскравим прикладом, на його думку, могли слугувати численні випадки дезертирства швейцарських солдатів-найманців, які, за свідченнями самих дезертирів чи очевидців втечі, зважувались на такий крок після того, як чули традиційні швейцарські альпійські пісні пастухів, так звані *Kuhreihen*.

Що стосується інших спроб пояснення причин хвороби *Heimweh*, то серед них швейцарський лікар і природознавець Я. Шейхцер називає повітряний тиск. Оскільки швейцарці живуть в Альпах, то звикли до того тиску, який характерний для гірських районів, а тиск у низинних місцевостях значно відрізняється, це впливає на легені і дихальну систему загалом, що призводить до порушення циркуляції крові і погіршення самопочуття всього організму, як наслідок можливість летальних випадків [10]. Окрім того, автор висловлює думку, що відсутність звичних умов існування, у цьому випадку мається на увазі чисте альпійське повітря, а також систематичне вживання молочних страв, що є типовим для мешканців Швейцарії, є наслідком розвитку чи прогресування хвороби «*Heimweh*».

Здебільшого «нові» дослідження недуги «*Heimweh*» не поповнювали медицину інноваційними фактами, а лиш підтверджували «істину», проголошену Й. Гофером, нагромаджуючи кількість прикладів захворювання, їх описів, незначних корегувань і часткових доповнень тих думок і ідей, про які писав науковець. Принципово новим етапом у розвитку історії захворювання стала праця Ф. Г. фон Гмеліна «Über das Heimweh», в якій автор висловив думку про те, що *Heimweh*, далека від нозології (це вчення про хвороби, яке досліджує біологічні, а також медичні основи недуг, їх етіологію, патогенез та класифікації та профілактику захворювань) і повинна відноситись до патології (як розділу етіології) [5, с. 10]. Він досліджував симптоми хвороби в дітей, які ненадовго залишили батьківський дім і не поїхали в іншу країну, а просто потрапили в інше оточення, яке до того ж знаходилось не на значній відстані домівки. Це наштовхнуло його на думку, що «... dass wir das Heimweh bloß als eine Krankheitsursache, nicht als seine Krankheit ansehen dürfen» [5, с. 13]. Автор вважає, що *Heimweh* може стати каталізатором або причиною виникнення не просто хвороби, а навіть епідемій. На доказ цього він наводить приклади із праці італійського лікаря,

який здебільшого займався вивченням питань епідеміології, Б. Рамадзіні про епідемію в Женеві 1716 року та епідемію тифу при облозі Майнца в 1813 році [там же].

Цілий ряд робіт, присвячених дослідженню нової «недуги», а також гіпотеза про те, що вона може спостерігатися тільки в швейцарців, (яка була пізніше спростована Й. Шлегелем у праці «Das Heimweh und der Selbstmord», автор навів приклади фіксування проявів недуги у французів, британців, німців, австрійців, італійців, росіян і турків), стали причиною виникнення ще однієї лексеми на її позначення, а саме Schweizer Krankheit або Schweizerkrankheit. Завдяки праці Й. Гофера новоконструйоване слово Nostalgia довгий час вважалася одним із синонімів до Heimweh. У синонімічному значенні вони вживалися аж до XX століття. Пізніше новостворене слово зазнало впливу англословного світу, дещо видозмінило своє лексичне наповнення і стало вживатись не тільки для позначення туги за домівкою в просторовому значенні, але і як сум за минулим:

«Die Nostalgie war nämlich ursprünglich ein medizinischer Begriff. Sie bezeichnete nichts anderes als Heimweh. Sie galt somit nicht einer zeitlich, sondern einer räumlich rückwärtsgewandten Sehnsucht» [9, с. 7].

Адже здебільшого люди розуміють, що «ностальгія – це туга за часом, помилково прийнята за тугу за простором». Доповнюючи цей афоризм, хочеться наголосити, що це не просто туга за часом, це туга за колишніми миттєвостями щастя. І хоча в наш час психологи не зараховують Heimweh до списку хвороб, але і не відкидають існування самого феномену, досліджуючи його не тільки у світі дорослих, але і у сфері дитячої психології.

Фактично першим, хто зацікавився історією виникнення самого слова Heimweh, був Ф. Клюге. У 1902 році вийшла його праця, присвячена вивченню цього питання [8].

Якщо ж уважно прослідкувати синонімічний ряд слова Heimweh, то його складовими в різні історичні періоди виступали And, Jammer und Langezeit [10] у швейцарському варіанті німецької мови, а також Heimatsehnsucht, Heimverlangen, Heimkrankheit oder Heimsucht у німецькій мові [11, с. 72]. На сьогоднішній день швейцарські лексеми-синоніми є застарілими та вийшли із повсякденного вжитку. Наприклад, And, яке вживалось для позначення якоїсь прикраси, образи, горя і туги, у швабському діалекті використовувалось у значенні Heimweh. А згідно даних, які знаходимо в словнику братів Грімм, бачимо, що в XVII – XVIII століттях слово And вживалось в розмовній мові, а в XVIII столітті його практично перестали застосовувати. «... Im 16. Jh., seltner im 17. übrig, im 18. von der Volkssprache abgesehen, ganz erloschen...» [3]. Схожість у значенні мало також слово Jammer. Поряд із звичними для сьогодення тлумаченнями – плач, горе, біда, нещастя – словник братів Грімм подає і наступну дефініцію: «Mundartlich ist jammer auch die sehnsucht nach den eltern oder kindern, bei thieren nach den jungen oder nach der mutter; das heimweh» [3], яке проте не є одним із основних, а знаходиться лиш на десятому місці. Як зазначає Christian Schmid-Cadalbert, найдовше це слово залишалось в активному вжитку в швабському діалекті. Цікавим є також той факт, що поруч із звичним узагальненим значенням Sehnsucht його використовували як спеціальну лексеми для позначення Heimweh [11, с. 71]. Значення

лексеми Langezeit сьогодні дуже важко знайти в словниках чи відшукати будь-які приклади її вживання. Проте, як свідчать джерела, у баварському і алеманському діалектах німецької мови її використовували для позначення поняття Sehnsucht і Heimweh, хоча до XVII століття його використовували в значенні «Weile» oder «Langeweile». «Auch im Berndeutschen sagt man nicht «I ha Heiwee», sondern «I ha Längiziti» [11, с. 72].

Лексема Heimweh довгий час вживалася виключно в швейцарському діалекті. Щоправда, є одна «рання» згадка, яка датована 1663 роком: «... in Justus Georg Schotteis Ausführlicher Arbeit von der Teutschen Hauptsprache von 1663. Dort steht knapp und ohne weitere Erläuterung: «Heimmaht/Heimwehe/davon jener starb».

Надзвичайно цікавим є також той факт, що виникнувши в царині медицини, поняття «Heimweh» набуло найбільшого поширення і популярності в мистецтві: літературі, живописі та музиці. Це наводить на думку, що мають бути якісь точки перетину цих світів, якась родзинка, яка б зацікавила митців. Через гіпотезу про вплив Kuhreihen на виникнення і прогресування недуги, а також через ідеалізацію способу життя жителів Альп, поняття «Heimweh» зуміло перейти із медично-наукової сфери до культурної, а також міцно, глибоко та надовго там вкоренитись, набувши емоційного-одухотвореного сенсу. Не дивно, що Heimweh стало не просто популярним словом, а фактично символом епохи Романтизму.

Незважаючи на свою привабливість, часи його домінування швидко закінчились. Причиною такого «занепаду» в XVIII столітті стало його швейцарське «коріння». У цей час практично все, що мало статус «швейцарського», автоматично вважалось провінційним. Так «мода» стала приводом до «краху і забуття» цілої «епохи домінування Heimweh».

Висновки. Виникнення, столітнє домінування слова і поняття «Heimweh» у медицині, а також зарахування його до рангу хвороб не зменшило його «привабливості» для інших сфер людського життя, а загостило цікавість до нової хвилі досліджень у цьому напрямі. Не слід забувати, що в XVII – XIX століттях Швейцарія не була високорозвиненою країною, про неї і її жителів говорили здебільшого в зневажливому тоні, а чоловіча частина населення здебільшого воювали як найманці по всій Європі. Саме тому виникнення феномену Heimweh у цій країні є настільки цікавим. Із впевненістю можна говорити про цілу епоху Heimwehkultur. Тому дослідження історії виникнення поняття є лиш першою ланкою в розкритті його як цілісного і багатогранного концепту, або ж як розгляду цього явища в складі універсальної лінгвокультурної домінанти БАТЬКІВЩИНА. Перспективними, на нашу думку, будуть подальші, більш ґрунтовні дослідження в цьому напрямі, а саме встановлення всіх можливих способів вербалізації поняття «Heimweh» у німецькій мові, включаючи не тільки лексику, але і фразеологізми; дослідження частотності вживань представлених лексико-фразеологічних одиниць шляхом їх перевірки за допомогою електронних корпусів німецької мови, співставлення та порівняння отриманих результатів із українською та іншими слов'янськими мовами; проведення соціологічного опитування серед українських та німецьких емігрантів, подальше опрацювання отриманих результатів з метою виявлення спільних та відмінних рис зазначених лінгвоетнічних груп.

Література:

1. Данте А. Божественна комедія. – Переклад Євгена Дроб'язка. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ae-lib.org.ua/texts/dante_divina_comedia_ua.htm#2-08/
2. Alighieri Dante. La comedia [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.centocanti.it/Template/detailCanti.asp?LN=IT&IDFolder=197&ID Oggetto=1995>.
3. Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://woerterbuchnetz.de/DWB/?sigle=DWB&mode>.
4. Duden Deutsches Universalwörterbuch [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.duden.de/rechtschreibung/Heimweh>.
5. Gottlob F. Über das Heimweh, hauptsächlich in seinen Beziehungen zur Staats-Arzneikunde / Ferdinand Gottlob von Gmelin. – Tübingen, im Monat April 1840. – 76 s.
6. Gröf S. Diagnose: Heimweh. Begriffsgeschichtliche Betrachtungen zu einem Phänomen zwischen Wissenschaft und Literatur / Siegfried Gröf // Kunst und Wissenschaft um 1800. – Würzburg : Königshausen & Neumann GmbH, 2000. – S. 89–108.
7. Homer. Odyssee. IX. Gesang. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zeno.org/Literatur/M/Homer/Epen/Odyssee>.
8. Kluge F. Heimweh. In Zeitschrift für deutsche Wortforschung 2 (1902). – 234–235 s.
9. Leuschner Udo. Sehn-Sucht 26 Studien zum Thema Nostalgie von Udo Leuschner. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.udo-leuschner.de/pdf/sehnsucht.pdf>.
10. Schmid Christian. Heimweh in: Historisches Lexikon der Schweiz HLS . [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D17439.php.
11. Schmid-Cadalbert Christian. Heimweh oder Heimmacht : zur Geschichte einer einst tödlichen Schweizer Krankheit in: Schweizerisches Archiv für Volkskunde 89 (1993). – Heft 1. – S. 69–85.
12. Schweizerisches Idiotikon digital – Band XV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://digital.idiotikon2.ch/idtkn/id15.htm#page/150043>.
13. Wyder M. Kräuter, Kröpfe, Höhenkuren – die Alpen in der Medizin – die Medizin in den Alpen ; Texte aus zehn Jahrhunderten / M. Wyder. – Zürich : Neue Zürcher Zeitung, 2003. – 268 s.

Януш К. М. Семантическая реконструкция лексемы «Heimweh». История возникновения «швейцарского феномена»

Аннотация. В предлагаемой статье предпринята попытка исследования источников происхождения понятия «Heimweh» (тоска по родине), его понимания и интерпретации в разные исторические времена, не только в немецкоязычной картине мира, но и с точки зрения его восприятия носителями швейцарского варианта немецкого языка. Рассмотрена история возникновения этого понятия как профессионального медицинского термина, его постепенная трансформация и перемещение в художественно- литературную сферу.

Ключевые слова: диахроническое исследование, этимология, ностальгия, понятие, семантика.

Yanush Kh. The semantic reconstruction of word “Heimweh”. The history of the appearance of “swiss phenomenon”

Summary. In this article we attempt to research the origins of the notion “Heimweh” (homesickness), its understanding and interpretation in different historical times, not only in German-speaking world picture, but also in terms of its perception of native Swiss German language version. The history of this concept as a professional medical term, its gradual transformation and movement in artistic and literary sphere.

Key words: diachronically research, etymology, nostalgia, notion, semantic.